

УДК 340.15 (477) (075.08)

Іванова І.С., аспірантка кафедри
загальноправових дисциплін та міжнародного
права ОНУ імені І.І. Мечникова

Передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР: історико-правовий аспект

В статті аналізується процедура передачі Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Автор доходить до висновку, що правові акти, на підставі яких відбувалась передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, були прийняті повноважними органами державної влади союзних республік та СРСР, а передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР відбулась з дотриманням вимог чинного станом на момент передачі законодавства.

Ключові слова: Кримська область, територія України, державний кордон України, РРФСР, УРСР.

В статье на основании норм законодательства, действующего на момент 1954 г., анализируются процедура передачи Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики. Автор приходит к выводу о том, что правовые акты, на основании которых происходила передача Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР, были приняты полномочными органами государственной власти союзных республик и СССР, а передача Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР состоялась с соблюдением требований действующего по состоянию на момент передачи законодательства.

Ключевые слова: Крымская область, территория Украины, государственная граница Украины, РСФСР, УССР.

In article on the basis of norms of the legislation existing at the time of 1954, and analyses the procedure for the transfer of the Crimea region from the Russian Soviet Federative Socialist Republic, the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The author comes to the conclusion that legal acts, on the basis of which was the transfer of the Crimea region from the RSFSR to the Ukrainian SSR were taken by the authorised bodies of state authority of the Union republics and the USSR, and the transfer of the Crimea region from the RSFSR to the Ukrainian SSR was held in compliance with the current as at the time of the transfer of the legislation.

Keywords: Crimean region, territory of Ukraine, state border of Ukraine, RSFSR, Ukrainian SSR.

Формування та становлення державної території та державного кордону України є тривалим та складним історичним процесом. Останнім етапом формування державної території України стала передача Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі – РРФСР) до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР).

Не зважаючи на те, що з цього моменту минуло майже 60 років, до теперішнього часу серед науковців, в періодичній літературі ведеться дискусія щодо правомірності передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. Крім цього, в контексті вказаного питання окремо видаються публікації щодо правового статусу та державної приналежності м. Севастополя.

Історичні, правові та економічні аспекти передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР були предметом досліджень українських авторів С.В. Кульчицького, О.Л. Копиленка, О.І. Ганжи, В.С. Сергійчука, В.Г. Буткевича, П.В. Вольвача, а також російських – П.П. Кремнева, О.В. Волобуєва, А.Б. Федорова, С.М. Бабурина.

Українські дослідники зазначають про законність процедури передачі Кримської області до складу УРСР. Зокрема, на думку В. Буткевича кримське питання чи не

вперше в історії радянської держави стали розв'язувати у суворій відповідності до існуючого законодавства (мається на увазі національне питання) за більш-менш демократичної процедури [1, с. 45].

В свою чергу російські автори, зокрема С.М. Бабурин та А.В. Федоров, зазначають про незаконність такої передачі [2; 3]. Одним з основних аргументів російських вчених є твердження про відсутність у Президії Верховної Ради РРФСР та й взагалі у будь-якого державного органу влади РРФСР повноважень вирішувати питання про зміну території РРФСР або надавати відповідну згоду на таку зміну. При цьому звертають увагу, що референдуму з питання передачі Кримської області в РРФСР проведено не було.

Погоджуючись з думкою українських вчених, вважаємо за необхідне здійснити аналіз вищевказаної правової позиції російських авторів з цього питання.

Метою даної статті є здійснення історико-правового аналізу законності передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.

В першу чергу слід наголосити, що відповідно до статей 133 та 134 Конституції України Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України [4].

Відповідно до Договору між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, який був підписаний 28 січня 2003 р. та набув чинності 23 квітня 2004 р., Кримський півострів є частиною державної території України [5].

Згідно зі ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. Високі Договірні сторони відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй і зобов'язань по Заключеному акту Народи з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих кордонів [6].

З огляду на зазначене, дослідження має саме історичний характер.

Передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР була здійснена на підставі наступних правових актів.

5 лютого 1954 р. Рада Міністрів РРФСР прийняла постанову №156 «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», в якій зазначалось, що Рада Міністрів РРФСР, враховуючи територіальне тяжіння Кримської області до УРСР, спільність економік та тісні господарські зв'язки між Кримською областю та УРСР, вважає доцільним передати Кримську область зі складу РРФСР до складу УРСР; просить Президію Верховної Ради (далі – ВР) РРФСР розглянути питання про передачу Кримської області до складу УРСР та ввійти до Президії ВР Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) з відповідною постановою [7].

В той же день 5 лютого 1954 р. Президія ВР РРФСР прийняла постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», відповідно до якої було постановлено передати Кримську область зі складу РРФСР до складу Української УРСР, постанову внести на затвердження Президії ВР СРСР [8].

13 лютого 1954 р. Президія ВР УРСР прийняла постанову «Про подання Президії ВР РРФСР з питання передачі Кримської області до складу УРСР», згідно з якою було вирішено просити Президію ВР СРСР передати Кримську область зі складу РРФСР до складу УРСР [9, с. 33].

19 лютого 1954 р. Президію ВР СРСР був виданий Указ «Про передачу Кримської області до складу УРСР», яким було затверджено спільні подання Президії ВР РРФСР та Президії ВР УРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу

УРСР [10, с. 104].

26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», яким був затверджений Указ Президії ВР СРСР «Про передачу Кримської області до складу УРСР» 9 (ст. 1), вирішено внести відповідні зміни в ст. 22 та ст. 23 Конституції СРСР (ст. 2) [11], які визначали адміністративно-територіальний устрій РРФСР та УРСР відповідно [12].

2 червня 1954 р. ВР РРФСР прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень в ст. 14 Конституції (Основного закону) РРФСР», яким Кримська область виключалась зі складу РРФСР [3, с. 8].

17 червня 1954 р. ВР УРСР ухвалила закон про внесення змін і доповнень до ст. 18 Конституції УРСР, за яким перелік областей республіки доповнювався Кримською [13, с. 12].

Заперечуючи законність передачі Кримської області до складу УРСР, С.М. Бабурина та А.В. Федоров стверджують, що згідно з нормами Конституції РРФСР жоден орган державної влади РРФСР не наділявся правом змінювати або давати згоду на зміну території РРФСР [2; 3, с.11].

В обґрунтування своєї позиції вони посилались на наступне.

Відповідно до п. «д» ст. 14 Конституції СРСР 1936р. (далі – Конституція СРСР) до відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади та органів державного управління належало затвердження зміни кордону між союзними республіками [12].

Згідно зі ст. 18 Конституції СРСР територія союзних республік не могла бути змінена без їхньої згоди. Аналогічна норма містилась у ст. 15 Конституції УРСР 1937 р. (далі – Конституція УРСР) та ст.16 Конституції РРФСР 1937р. (далі – Конституція РРФСР) [14; 15].

Однак ні Конституція СРСР, ні Конституція РРФСР не передбачала процедуру отримання такої згоди та не визначала компетентний орган, який би мав право надавати згоду на зміну території РРФСР.

Відповідно до ст. 22 Конституції РРФСР найвищим органом державної влади РРФСР є Верховна Рада РРФСР [14].

Згідно зі ст. 23 Конституції РРФСР Верховна Рада РРФСР здійснює всі повноваження, належні РРФСР згідно зі статтями 13 та 19 Конституції РРФСР, оскільки вони не належать, в силу Конституції, до компетенції підзвітних Верховній Раді РРФСР органів РРФСР: Президії ВР РРФСР, Ради Народних Комісарів РРФСР і Народних Комісаріатів РРФСР [14].

Таким чином, на думку С.М. Бабурина, Верховна Рада РРФСР мала здійснювати лише ті права, що передбачені ст. 13 та ст. 19 Конституції, а не ст. 16, в якій зазначалось про зміну території РРФСР за її згодою. В свою чергу ст. 33 Конституції РРФСР встановлювала вичерпний перелік повноважень Президії ВР РРФСР, яким не було передбачено надання цим органом згоди на зміну території РРФСР [2].

Отже, жодний орган державної влади РРФСР не мав права змінювати або надавати згоду на зміну території РРФСР [2]. За таких обставин, існувала конституційна прогалина, усунути яку було можливо виключно шляхом проведення референдуму. Однак референдум при передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР не проводився.

Таким чином, на думку С.М. Бабурина та А.В. Федорова передача Кримської області відбулась з грубим порушенням як Конституції СРСР, так і Конституції РРФСР.

На нашу думку зазначена правова позиція є хибною, адже ґрунтується на невірному тлумаченні чинних станом на 1954 р. положень нормативно-правових актів, на підставі яких була здійснена передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.

Дійсно, ні Конституцією СРСР, ні республіканськими конституціями 1937 р. прямо не була встановлена процедура отримання союзною республікою згоди на зміну її території.

Однак, виходячи з того, що в конституціях була закріплена норма про те, що територія союзної республіки саме не може бути змінена без її згоди, слідує, що, по-перше, територія союзної республіки могла бути змінена; по-друге, союзна республіка самостійно не могла змінити свою територію, тобто свій зовнішній (республіканський) кордон, в даному питанні її суверенітет був обмежений; по-третє, для зміни території союзної республіки необхідно було її відповідне волевиявлення – згода; по-четверте, рішення про зміну території республіки приймалось на союзному рівні, тобто найвищими органами державної влади СРСР.

Як зазначалось вище, відповідно до п. «д» ст. 14 Конституції СРСР до відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади та органів державного управління належало затвердження зміни кордону між союзними республіками [12].

Згідно зі ст. 15 Конституції СРСР суверенітет союзних республік обмежений лише в межах, зазначених в ст. 14 Конституції СРСР [12]. Аналогічні норми містились в абз. 2 ст. 13 Конституції УРСР та абз. 2 ст. 13 Конституції РРФСР [14; 15].

Отже, саме СРСР мав вирішувати питання про зміну території союзних республік, що входили до його складу відповідно до ст. 13 Конституції СРСР, адже територія СРСР складалась з територій відповідних республік.

За таких обставин ні в ст. 19 Конституції РРФСР, яка визначала компетенцію РРФСР, ні в ст. 33, яка визначала компетенцію Президії РРФСР, не могло бути зазначено про право щодо зміни території РРФСР.

Однак союзна республіка мала засвідчити своє волевиявлення на відповідну зміну своєї території.

Згідно зі статтями 22 та 31 Конституції РРФСР найвищим органом влади в РРФСР була Верховна Рада РРФСР, яка обирала Президію ВР РРФСР [14]. Виходячи зі змісту ст. 36, ст. 42 Конституції РРФСР, згідно з якими депутат ВР СРСР не міг бути притягнутий до судової відповідальності чи заарештований без згоди ВР РРФСР, а в період між сесіями – без згоди Президії ВР РРФСР; Рада Народних Комісарів РРФСР відповідальна перед ВР РРФСР та її підзвітна, а в період між сесіями – перед Президією ВР РРФСР та її підзвітна, отже в період між сесіями ВР РРФСР найвищим органом державної влади була Президія ВР РРФСР, яка діяла на постійній основі.

Це підтверджується, зокрема, граматичною конструкцією норми ст. 19 та норми ст. 23 Конституції РРФСР (зміст наводився вище – *авт.*). Крім цього, варто звернути увагу, що норми, які визначали правовий статус Президії ВР РРФСР, містились в главі III Конституції РРФСР «Найвищі органи державної влади РРФСР», в якій визначався статус лише двох органів державної влади – Верховної Ради та Президії ВР. Тобто Конституція РРФСР відносила Президію ВР РРФСР до найвищого органу державної влади.

Про те, що Президія Верховної Ради є, поряд з Верховною Радою, найвищим органом державної влади зазначали радянські вчені М.А. Шафир [16, с. 45], Д.Л. Златопольський [17, с. 147], Б.М. Габричидзе [18, с. 79].

Повноваження Президії ВР РРФСР визначались ст. 33 Конституції РРФСР, однак їх перелік не був вичерпним. Дана обставина підтверджується граматичною конструкцією вказаної норми, адже при визначенні переліку повноважень відсутні слова «виключно», «лише» тощо, а також подальшим зазначенням повноважень Президії ВР у статтях 36 та 42 Конституції РРФСР [14].

Крім цього, в Конституції РРФСР була відсутня норма, яка б передбачала виключне повноваження Верховної Ради РРФСР на надання згоди на зміну її території чи надання згоди виключно у формі закону.

На нашу думку, не підтверджується нормами законодавства твердження опонентів законності передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР щодо необхідності проведення референдуму в РРФСР для отримання згоди на зміну її території, з огляду на наступне.

По-перше, жодна Конституція – ні союзна, ні республіканська, не містили норми про те, що виключно референдумом вирішується питання про отримання згоди на зміну території союзної республіки.

Отже, відсутні правові підстави стверджувати, що єдиним способом отримання згоди РСФСР на зміну її території було проведення відповідного референдуму.

На відміну від вказаних радянських Конституцій, в тому числі Конституції РРФСР, в Конституції України наявна така норма, а саме: ст.73, відповідно до якої питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом [4].

По-друге, в СРСР станом на 1954 р. був відсутній такий інститут безпосередньої демократії як референдум.

В Конституції СРСР містилась єдина норма, в якій зазначалось про референдум – п. «г» ст. 49, відповідно до якого Президія ВР СРСР проводить всенародне опитування (референдум) [12].

Аналогічна норма містилась у п. «в» ст. 33 Конституції РРФСР та у п. «в» ст. 30 Конституції УРСР [14; 15].

Зі змісту вказаної норми слідує те, що, по-перше, під референдумом розуміється всенародне опитування, що підтверджується граматичною побудовою норми, а саме: зазначенням слова «референдум» в дужках після слів «всенародне опитування». Отже, референдум за радянськими конституціями 1936 р. та 1937 р. отожднювався з всенародним опитуванням, результати якого жодних юридичних наслідків не мають та не могли мати.

В свою чергу, поняття «опитування» та «голосування» мають різний зміст. Референдум за своєю юридичною суттю не є опитуванням, а є голосуванням, тобто за загальним визначенням референдум – це спосіб прийняття рішень всенародним голосуванням.

Слід зазначити, що рішення, прийняті шляхом референдуму, як інституту безпосередньої демократії, є остаточними та не потребують будь-якого додаткового затвердження. В свою чергу, зміна території союзної республіки підлягала обов'язковому затвердженню відповідно до п. «д» ст.14 Конституції СРСР найвищими органами державної СРСР.

Норма про проведення всенародного опитування (референдуму) навіть не була декларативною нормою, оскільки ні в союзній Конституції 1936 р., ні в республіканських Конституціях 1937 р. не містилось норм, які б визначали референдум як інститут безпосередньої демократії, а народ – єдиним джерелом влади.

Вперше інститут референдуму саме як всенародного голосування, а не опитування, був закріплений в Конституції СРСР 1977 р. (ст. 5) та відповідно в Конституції РРФСР 1978 р. (ст. 5).

В цьому контексті П.П. Кремнев зазначає: «Норма про те, що «територія РРФСР не може бути змінена без волевиявлення народу, висловленого шляхом референдуму» в російському законодавстві радянського періоду зустрічається лише одного разу – в Декларації 1990 р. «Про державний суверенітет РРФСР (п.8)» [19, с. 76].

Отже, результати всенародного опитування (референдуму) не було та не могло бути владним рішенням чи рішенням, що могло б собою замінити рішення органу державної влади.

По-друге, за Конституціями СРСР, РРФСР та УРСР проводити референдум є правом, а не обов'язком Президії ВР СРСР та відповідно Президії ВР союзної республіки.

Виходячи з наведеного, Президія ВР СРСР чи Президія ВР РРФСР могла окремим указом на власний розсуд визначити будь-яке питання, що буде винесене на всенародне опитування, а також визначити порядок проведення такого опитування.

Широке тлумачення конституційних норм – територія союзної республіки могла бути змінена лише за рішенням, прийнятим за результатами референдумом – є безпідставним та неприпустимим, оскільки суперечить дійсному змісту вказаної норми. В будь-якому випадку прийняття юридично-значимих владних рішень в РРФСР належало до виключної компетенції саме органів державної влади РРФСР, такі рішення не приймалися за результатами всенародного опитування (референдуму). Отже, питання про отримання згоди на зміну території РРФСР не могло бути винесене на всенародне опитування (референдум), та навіть якщо припустити, що таке питання теоретично могло б бути винесене, то результати такого опитування в будь-якому разі не мали б жодного юридичного значення.

Виключні повноваження щодо затвердження зміни території союзної республіки мала ВР СРСР та Президія ВР СРСР (з наступним затвердженням її указу ВР СРСР) як вищі органи державної влади в СРСР, а зміни території союзної республіки не могла відбутись без відповідного рішення найвищих органів державної влади союзної республіки.

В протилежному випадку – якщо слідувати такому широкому тлумаченню норми, то необхідно дійти до висновку про незаконність формування території РРФСР. Адже в період з 1944 р. по 1957 р. без проведення жодних референдумів на підставі указів Президії ВР СРСР та Президії ВР РРФСР була змінена територія РРФСР шляхом включення до її складу нових територій.

Зокрема, Указом Президії СРСР «Про створення Псковської області у складі РРФСР» від 23.08.1944 р. [10, с. 93] було затверджено подання Президії ВР РРФСР про створення у складі РРФСР Псковської області (п.1); затверджено подання Президії ВР Естонської РСР, Президії ВР Латвійської РСР та Президії РРФСР та включено до складу Псковської області Печорську, Слобідську, Паніковську волості та частину Ізбарської волості, виділив їх зі складу Естонської РСР, а також Вишгородську, Кочановську та Толковську волості, виділив їх зі складу Латвійської РСР (п.2); Указом Президії ВР СРСР «Про створення Кенігсбергської області у складі РРФСР» від 7 квітня 1946 р. [10, с. 94] була створена Кенігсбергська область на території міста Кенігсберга та прилеглих до нього районів з центром в місті Кенігсберзі, включено Кенігсбергську область до складу РРФСР; Законом СРСР «Про перетворення Карело-Фінської РСР в Карельську АРСР та про включення Карельської АРСР до складу

РРФСР» від 16 липня 1956 р. [10, с. 80] було задоволено прохання ВР Карело-Фінської РСР про перетворення Карело-Фінської РСР в Карельську автономну РСР (ст.1); затверджено подання ВР Карело-Фінської РСР та Президії ВР РРФСР та виключено Карельську АРСР до складу РРФСР (ст.2).

При цьому варто зазначити, що в процедурі передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР приймала безпосередньо участь і ВР РРФСР, оскільки 2 червня 1954 р. прийняла закон, яким були внесені зміни в Конституцію РРФСР та виключено Кримську область зі складу РРФСР [3, с. 8].

Слід зазначити, що станом на 1954 р. законодавством навіть не було встановлено форми згоди союзної республіки на зміну своєї території.

З перелічених вище правових актів, на підставі яких була здійснена передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, вбачається, що питання про передачу Кримської області, а отже зміну території РРФСР, було ініційоване саме РРФСР.

Так, 5 лютого 1954 р. найвищим виконавчим та розпорядчим органом державної влади РРФСР (ст.41 Конституції РРФСР) — Радою Міністрів була видана постанова №156. В той же день Президія ВР РРФСР видала постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української УРСР».

Вказані правові акти органів державної влади РРФСР безумовно підтверджують волевиявлення РРФСР на зміну своєї території.

Крім цього, свою згоду на зміну території надала УРСР, що підтверджується постановою Президії УРСР від 13 лютого 1954 р.

Необхідно зазначити, що в радянській практиці зміни території союзних республік були випадки, коли згоду на таку зміну надавали (очевидно усно) міністри іноземних справ республік.

Так, М.А. Шафир як приклад виявлення згоди республіки на зміну території наводить випадок, коли при ратифікації угоди між СРСР та Іраном про врегулювання прикордонних та фінансових питань 1954 р. на засіданні Президії ВР СРСР виступили міністри іноземних справ Азербайджанської та Туркменської республік, які спеціально заявили про згоду цих республік на територіальні зміни, пов'язані з укладенням радянсько-іранських угод [16, с. 35].

Слід зазначити, що, крім іншого, 19 лютого 1954 р. на засіданні Президії СРСР під час розгляду питання щодо передачі Кримської області від РРФСР були присутні Голова Президії ВР РРФСР М. Тарасов, заступник Голови Ради Міністрів РРФСР В. Маслов, Секретар Президії ВР РРФСР І. Зимин. Завершуючи свій виступ, М. Тарасов просив затвердити подання Президії ВР РРФСР щодо передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що правові акти, на підставі яких відбувалась передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, були прийняті повноважними органами державної влади союзних республік та СРСР, а передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР відбулась з дотриманням вимог чинного станом на момент передачі законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буткевич В. Право на Крим, Хто його має: Росія? Україна?... / В. Буткевич // Крим не тільки зона відпочинку / В.Буткевич, Б.Горинь, А.Свідзинський. — Львів: Поклик сумління, 1993. — С. 7 — 52.
2. Бабурин С.Н. Крым и Севастополь. Некоторые правовые и геополитические проблемы // Офіційний

сайт Народного Фронта «Севастополь – Крим – Росія». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://sevkrimrus.narod.ru/textstes/babur2.htm>.

3. Федоров А.В. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя / А.В. Федоров. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 56 с.

4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

5. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 22. – Ст. 1537.

6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. // Офіційний вісник України. – 1999 р. – № 20. – Ст. 931.

7. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР: Постановление Совета Министров РСФСР от 5 февраля 1954 г. № 156 // Офіційний сайт бібліотеки нормативно-правових актів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4929.htm

8. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР: Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР от 5 февраля 1954 г. // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_50/photos_03.php?2

9. Збірник законів Української РСР указів Президії Верховної Ради Української РСР. 1938 – 1973: в 2-х томах. // Упорядник З.К. Калинин. – К.: Політвидав України. – Т. 1. – 740 с.

10. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР в четырех томах 1938 – 1975 // Сборник составили М.И. Юмашев, А.В. Калитиевская, Р.Н. Владимировцев. – М.: Известия Советов депутатов трудящихся СССР. – Т.1. – 719 с.

11. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР: Закон СССР от 26 апреля 1954 г. // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_50/photos_03.php?3

12. Конституция (Основной закон) СССР 1936 г. в редакции от 8 августа 1953 г. // Офіційний сайт інтернет-проекту «Конституція Росії». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958687/

13. Копиленко О. Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти / О. Копиленко / Крим в історичних реаліях України. До 50-річчя входження Криму до складу УРСР: Матеріали наук. конф. (Київ, 19 лютого 2004 року) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 5 - 35.

14. Конституция (Основной закон) РСФСР в редакции от 21 января 1937 г. // Офіційний сайт інтернет-проекту «Конституція Росії». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1937/red_1937/3959896/

15. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>

16. Шафир М.А. Компетенция СССР и союзной республики (конституционные вопросы) / М.А. Шафир. – М.: Наука, 1968. – 228 с.

17. Златопольский Д.Л. Государственное устройство СССР / Д.Л. Златопольский – М.: «Юридическая литература», 1960. – 300 с.

18. Габричидзе Б.Н. Конституционный статус органов советского государства / Б.Н. Габричидзе. – М.: Юридическая литература, 1982. – 184 с.

19. Кремнев П.П. Международно-правовые последствия практики изменений территорий советских союзных республик / П.П. Кремнев // Международное право. – 2007. – № 2 – С. 73 – 95.